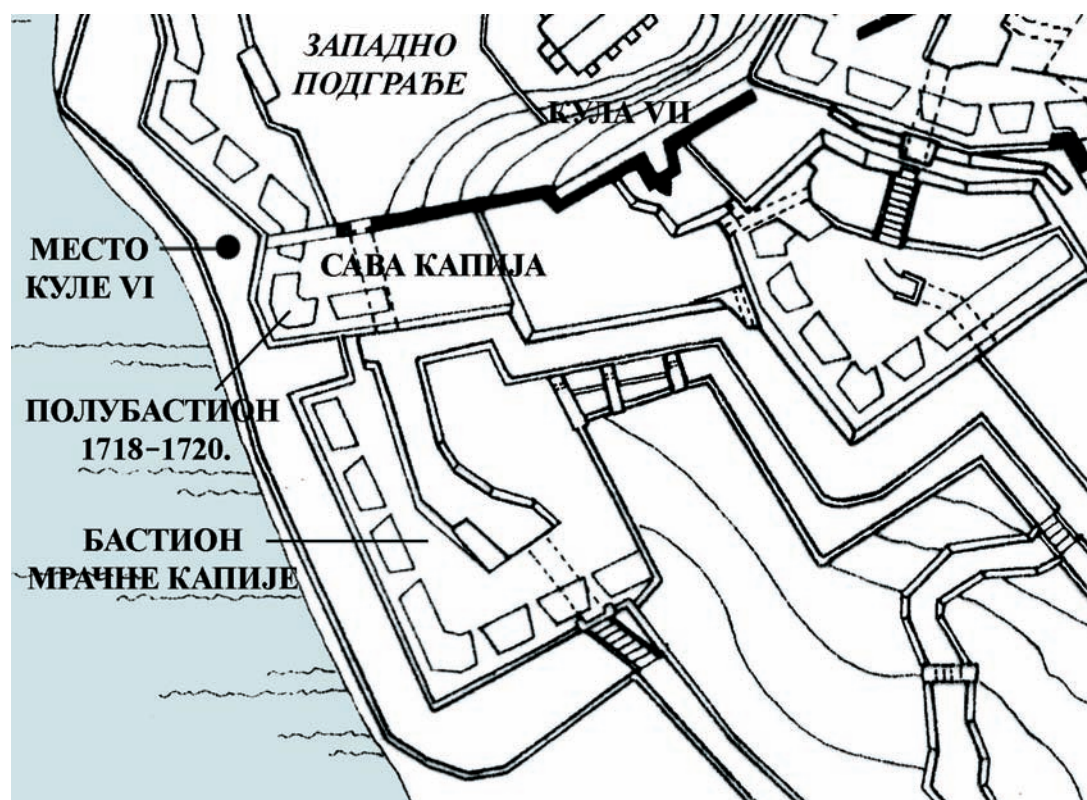

МАРКО ПОПОВИЋ

САВА КАПИЈА
БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

Сава капија је представљала сложен фортификациони комплекс настао током више етапа грађења у дужем временском раздобљу, од четврте деценије 14. до друге половине 18. века. Налазила се на главном јужном комуникационом правцу прилаза Западном подграђу, а потом Доњем граду, који се пружао уз обалу реке Саве и водио даље ка западним областима Балкана (сл. 1). Представљала је један од боље очуваних објеката Тврђаве све до англо-америчког бомбардовања Београда у априлу 1944. године, када је са два-три директна поготка у целости разорена. Њене рушевине, засуте великим количинама шута, само су заравњене, али нису темељније рашчишћаване. Ваља напоменути да пре рушења, будући да је сматрана војним објектом, Сава капија никада није била у целини технички снимљена нити фотографисана. Основна сазнања о њеном некадашњем изгледу и конструкцији пружају скица основе (сл. 5) са сутерен плана Тврђаве из 1790. године, затим изглед у пресеку (сл. 6) са једног другог плана из истог раздобља,¹ као и технички снимак предње фасаде из 1916. године (сл. 10).² Радови са циљем да се открију остаци средњовековне капије у том комплексу започети су 1972. године,³ али се због изливања канализације, као и сливања површинских вода са Доњоградског булевара, од даљих археолошких истраживања морало одустати. Након израде пројекта и започињања радова на обнови комуникације између Доњег града и Карађорђевог улице, који су у току, указала се потреба да се остаци Сава капије коначно открију и истраже, као и презентују у границама могућности, уз обнову стазе која је кроз њу водила. Археолошка истраживања у том циљу извођена су у две етапе. У оквиру припремних радова током марта 2007. године извршено је уклањање великих блокова обрушених зидних маса бедема и куртина до равни привремене комуникације, односно до

Сл. 1. Ситуациони план комплекса Сава капије са делом Западног подграђа

кота 74.00–75.00. Након тога, на целом простору локалитета вршена су ископавања, машинска и ручна, уз одвожење ископане земље и шута.

Остаци комплекса Сава капије откривени су у стању јаке разорености (сл. 2–4). На месту где су локализовани кратери авионских бомби, сви остаци архитектуре у целости су порушени до дубине на коти 72.00, где су даља ископавања била обустављена услед појаве подземних вода. На осталим просторима, услед дејства експлозија, преостале зидне масе су растресене и померене у већој или мањој мери са својих првобитних положаја, док је у самом некадашњем пролазу капије дошло до знатног слегања нивоа калдрмисане комуникације. У нешто бољем стању остали су очувани фрагменти фортификација на самом рубном делу дејства експлозија. Све се то налазило засуто с великим количинама земље и шута, у којем је било и доста неексплодираних муниција, посебно минобацачких мина, што је у великој мери отежавало и успоравало истраживања.⁴

Према остацима који су откривени у току археолошких истраживања, као и на основу поменуте историјске документације, и поред фрагментарне очуваности, могуће је реституисати некадашњу основу комплекса Сава капије и разграничити етапе грађења (сл. 8). Резултати до којих се дошло упоредном анализом свих

расположивих података, овом приликом биће изложени хронолошким редом.

О преграђивању, односно фортификацирању јужног прилаза доњоградској заравни, или боље рећи, приобаљу брега над ушћем Саве у Дунав, први посредни подаци потичу из доба антике. Наиме, како су показала ранија истраживања, овај простор, који је сигурно према обали био отворен, бранила су два бочна бедема. Један од њих, чији су остаци откривени, одвајао се од северне угаоне куле у Горњем граду и спуштао према обали, продужавајући правац Североисточног бедема каструма. Положај другог бедема, који је за нашу расправу од посебног интереса, још увек није поуздано утврђен. С обзиром на рељеф терена и положај остатака у Приобаљу, на правцу југозападне стране каструма, други бред према обали није се могао налазити у њеном продужетку. По свему судећи, његова траса од западне куле каструма пружала се ивицом стеновитог гребена према реци, приближно истим правцем као и средњовековни Јужни бред Западног подграђа. Имајући све то у виду, могло би се претпоставити да се на простору позније Сава капије налазила и античка прилазна комуникација са одговарајућом капијом. Међутим, досадашња археолошка истраживања ту претпоставку нису потврдила. Остаје могућност да ће се наставком систематских

САВА КАПИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

ископавања у неистраженом делу Западног подграђа у том смислу доћи до неких нових података.⁵

Првој, односно најстаријој археолошкој потврђеној фази у комплексу позније Сава капије припадају остаци Јужног бедема Западног подграђа, с траговима Јужне капије, чији су остаци недавно откривени (сл. 7). Реч је о бедуму који се од куле VII Подграђа спуштао низ Савску падину и завршавао код угаоне куле VI на обали Саве. Једна деоница овог бедема, на самој падини, још увек је добро очувана, док му је део у њеном подножју, који је био предмет наших истраживања, добрим делом разрушен и поремећен у време разарања Сава капије. Последња деоница овог бедема са евентуалним остацима куле VI сада лежи испод Доњоградског булеvara и железничке пруге. На истраживаном делу откривени су остаци бедема у дужини од преко 30 m. Бедем је био грађен ломљеним каменом уз местимичну употребу уломака опека, у неправилном слогу у лицу и трпанцем у испуни. Ширина бедема износила је 2,10 m (7 стопа) на делу који се налази на самој падини. Ту му је углавном очувано некадашње спољно лице засуто насипом турског полубастиона, Унутрашње лице са делом зидне масе обрушено је приликом експлозије 1944. године. Једним делом бедем је био заснован на стени, која је уочена испод деонице где су истражени остаци унутрашњег лица. На прелазу падине у некадашњи равнији приобални део, бедем се проширује према унутрашњости Подграђа испустом од једног метра, тако да му је деоница даље према приобалној угаоној кули имала дебљину од 3 m до 3,20 m, или око 10 стопа. У оквиру тога дела бедема откривени су остаци Јужне капије Подграђа, од које су преостале само бочне стране у висини једног реда камена и део калдрмисаног застора у пролазу, који припада једној од познијих средњовековних обнова. Имала је ширину пролаза од 3,10 m и била је без сумње засведена. Праг, као и некадашњи довратници, уништени су у каснијој преградњи капије, а делом, сигурно, и приликом укопавања и касније обнове постојеће водоводне инсталације. Судећи према остацима калдрме, некадашњи ниво пролаза и прага капије налазио се приближно на коти 73.00. Испод некадашњег нивоа прага, са спољне стране, праћено је лице бедема до коте 72.10 без трагова темељне зоне, што наводи на закључак да се већ приликом грађења првобитне капије пред њом налазио ров. Са унутрашње стране уз лице бедема крај капије није било услова за ископавања културних слојева, те је то остало за будућа истраживања. Откривени део бедема с траговима капије, који је био уклопљен у познију Сава капију, тешко је пострадао приликом експлозије 1944. године, те је комплетно порушен све до равни ондашњег тла (73.50–73.70). Ниже преостале деонице бедема испуцале су и померене према унутрашњости Подграђа за 0,20 m до 0,60 m.

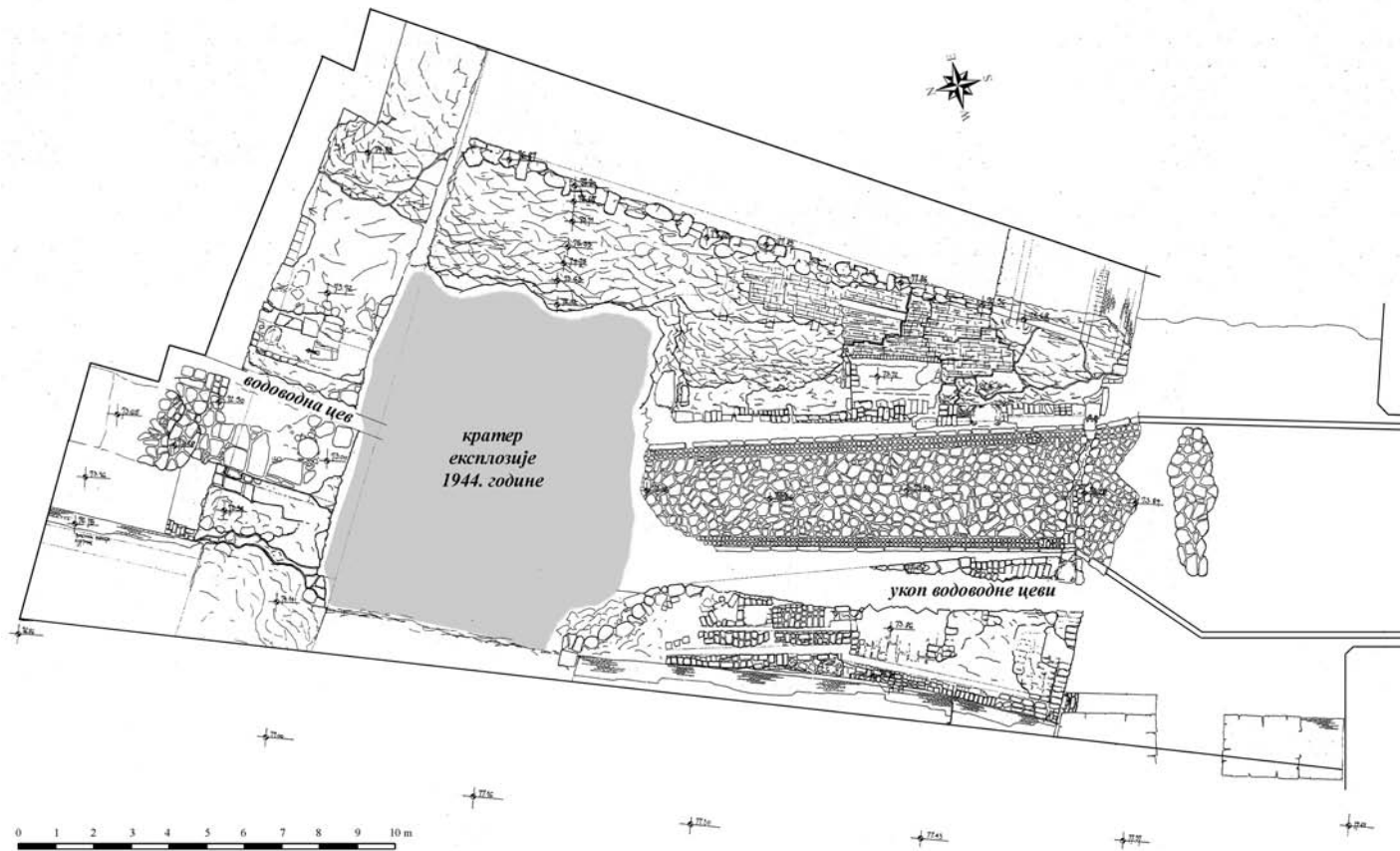
Јужни бедем Западног подграђа с Јужном капијом, како су то показала ранија истраживања, подигнут је заједно са осталим фортификацијама овога дела утврђења за владе краља Стефана Душана, највероватније у четвртој деценији 14. века.⁶ Поред ове, на северном копненом прилазу Подграђу налазила се још једна капија чији су остаци, откривени 1970. године,⁷ у целости истражени 2008.⁸ За разлику од Јужне, ова, Северна капија Подграђа, нешто је шири и знатно сложеније конструкције, што указује да је у време настанка имала функцију главног улаза у новоизграђено утврђење.

У току истраживања остатака комплекса Сава капије нису уочене позније средњовековне доградње Јужног бедема нити ојачавања саме капије. Нису откривени ни трагови спољног бедема са ескарпом, који се од куле VII спуштао испред главног бедемског платна

Сл. 2. Комплекс Сава капије са бедемом Подграђа у првом плану, после ископавања 2007. године

Сл. 3. Комплекс Сава капије, изглед са југа, после ископавања 2007. године

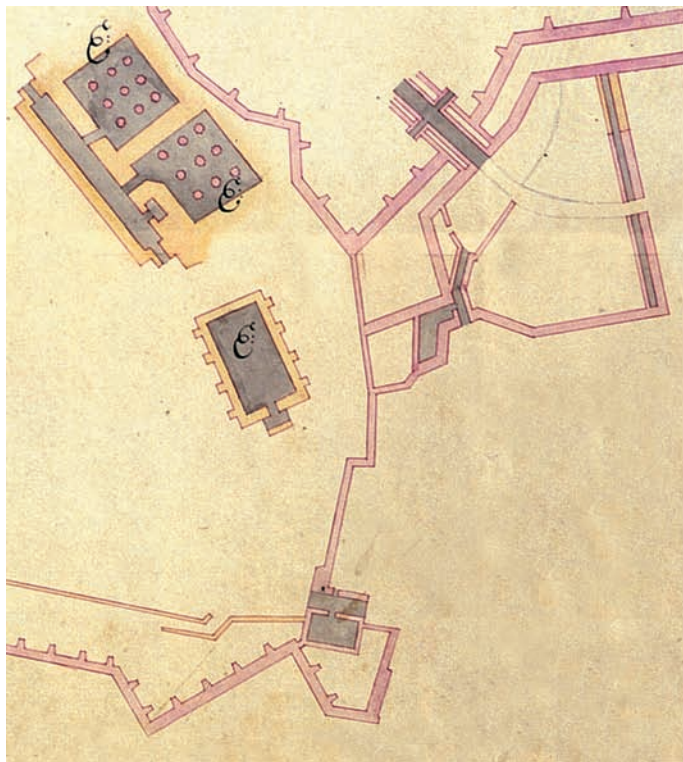

Сл. 4. Комплекс Сава кapiје, основа откривених остатака (P-1:200).

Сл. 5. Комплекс Сава кapiје са околним фортификацијама: а. детаљ сутерен плана из 1740; б. детаљ сутерен плана из 1790.

а

б

САВА КАПИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

и завршавао пространом бастајом код приобалне куле VI.⁹ Делови ове спољне фортификационе трасе, који су јасно приказани на читавом низу планова из последње деценије 17. и с почетка 18. века¹⁰ сигурно су уклоњени при каснијим реконструкцијама и доградњама Сава капије, али су њени темељни трагови највероватније коначно уништени при експлозијама 1944. године. Може се претпоставити да је приликом изградње спољног бедема, која се датује у прву или другу деценију 15. века, затечени ров испред старије капије засут, јер је на том простору формиран скривени пут између унутрашњег и ниског спољног зидног платна. У оквиру те нове истурене фортификационе трасе, испред старије налазила се спољна капија једноставне конструкције, по свему судећи аналогна са оном која је очувана у комплексу Источне капије Горњег града.¹¹

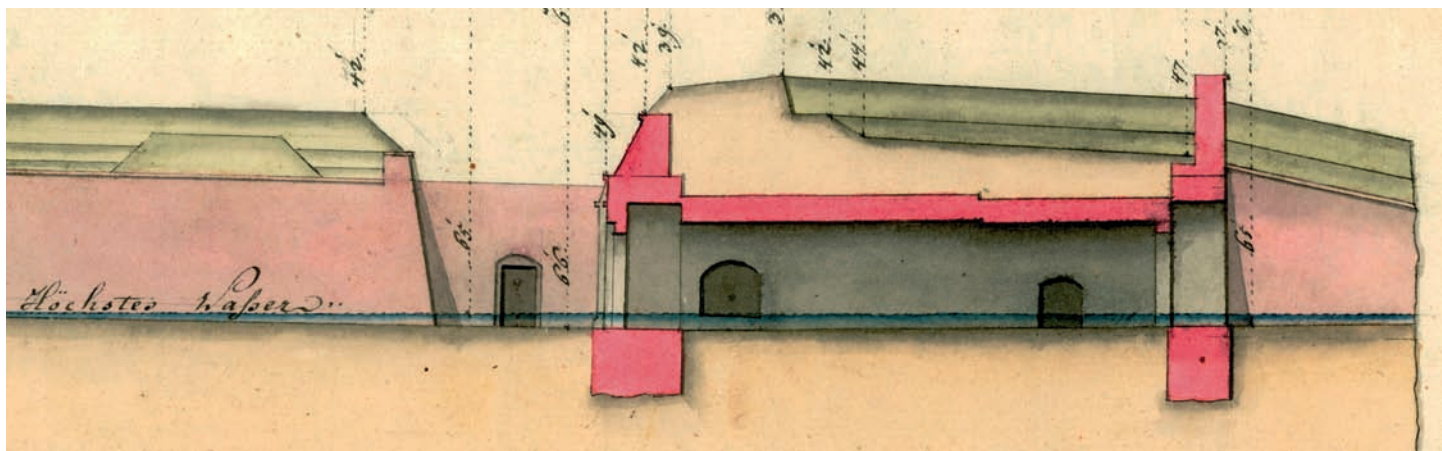
У наредној грађевинској фази, чији су се остаци могли уочити, стара средњовековна капија је проширена тако што су јој порушене бочне стране и свод, и на том месту је у средњовековни бедем уграђена нова, већа капија, чија је ширина пролаза била око 4,20 m. У некадашњем пролазу, изнад старијих, откривени су остаци млађе калдрме на коти 73.20, који одговарају овој преградњи. Нова капија имала је масивне, фино клесане довратнике, од којих су преостала само два најнижа дислоцирана блока. На оба преостала квадера довратника очуване су гвоздене конзоле за шарке вратница, аналогне онима очуваним на Сахат капији,¹² и старијем делу Краљ капије у Горњем граду.¹³ Судећи према овом детаљу, као и обради довратника, реконструкција Јужне капије Подграђа могла би се приписати радовима који су извођени под руководством Андреа Корнара и датовати у раздобље 1690–1696. године.

Трећој фази доградње комплекса позније Сахат капије одговара фланка једног мањег полубастиона, који

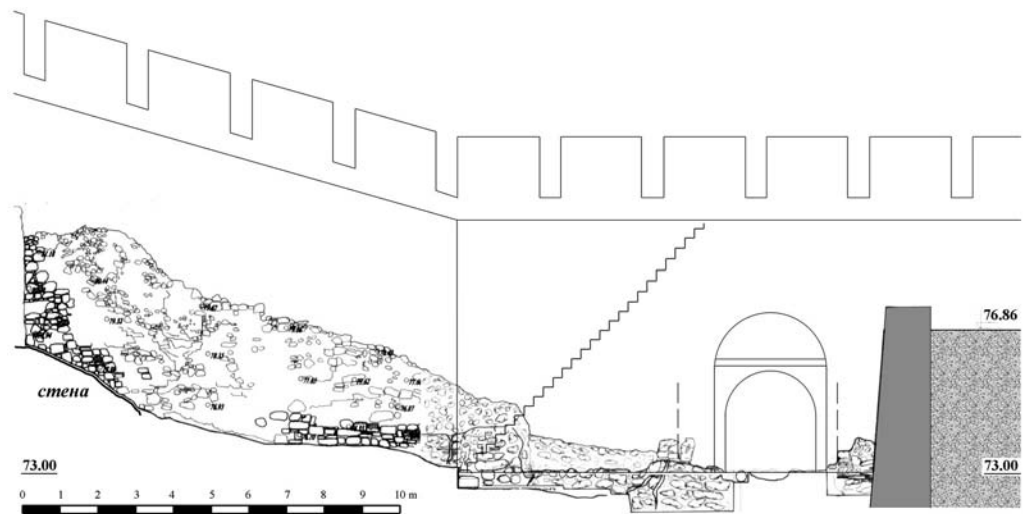
је чинио целину са бастионом трасом Приобалног бедема у Доњем граду. Овај полубастион био је подигнут на простору угаоне куле VI и млађе бастаје на некадашњем спољном Јужном бедему Подграђа. О грађењу овога дела фортификација поуздане податке пружа један извештај царске комисије која је прегледала радове. Упућен је из Београда у Беч 30. априла 1721. године, са детаљним описом и мерама свега што је изграђено од времена аустријског запоседања града. Ту се поред осталог помиње и овај полубастион као већ изграђен.¹⁴

Фланка која је остала очувана и овом приликом истражена, грађена је опекама аустријског формата које се од уобичајених разликују само нешто мањом дебљином. Њен угао на споју са фасом према обали био је од тесаника меког пешчара. Откривена је у дужини од око 12 m, где је пресечена једним познијим веома оштећеним зидом. Може се претпоставити да се првобитно пружала даље и наслањала на спољно лице Јужног бедема Подграђа. На супротну страну бедема Подграђа, у истој равни, наслања се унутрашња куртина приобалне бастионе трасе, која је у доброј мери очувана јер се налазила изван дејства експлозије 1944. године. Грађена је истовремено с приобалним полубастионом али је, према резултатима досадашњих истраживања, у каснијим епохама презиђивана и надзиђивана. У лицу фланке полубастиона која је откривена у комплексу порушене Сава капије уочавају се два низа мањих квадратних блокова камена у декоративној функцији. Сачувана је у висини од око 4 m, док је њена првобитна висина досезала до скоро 8 m. На њеној горњој површини ширина зидне масе износи око 1,35 m. Она делом залази под Доњоградски булевар, будући да је у време грађења ове савремене комуникације фланка делимично порушена. У тренутку експлозије 1944. године налазила се утопљена у корпус Сава капије, те је стога остала релативно

Сл. 6. Сава капија, пресек са плана из 1790.

Сл. 7. Јужни бедем Подграђа – откривени остаци са делимичном реституцијом првобитног изгледа (P-1:200).

добро очувана. У структури њене зидне масе уочавају се хоризонталне пукотине, а обрушен јој је и део облоге у лицу. По начину грађења, фланка овог приобалног полубастиона идентична је са ескарпним делом бедема грађеног истовремено са спољном барокном фасадом Краљ капије. На основу овог детаља, затим архивских података и историјских планова, а посебно поменутог извештаја царске комисије, изградња полубастиона уз стару Јужну капију Подграђа, коме припада откривена фланка, може се датовати у раздобље између 1718. и 1720. године.

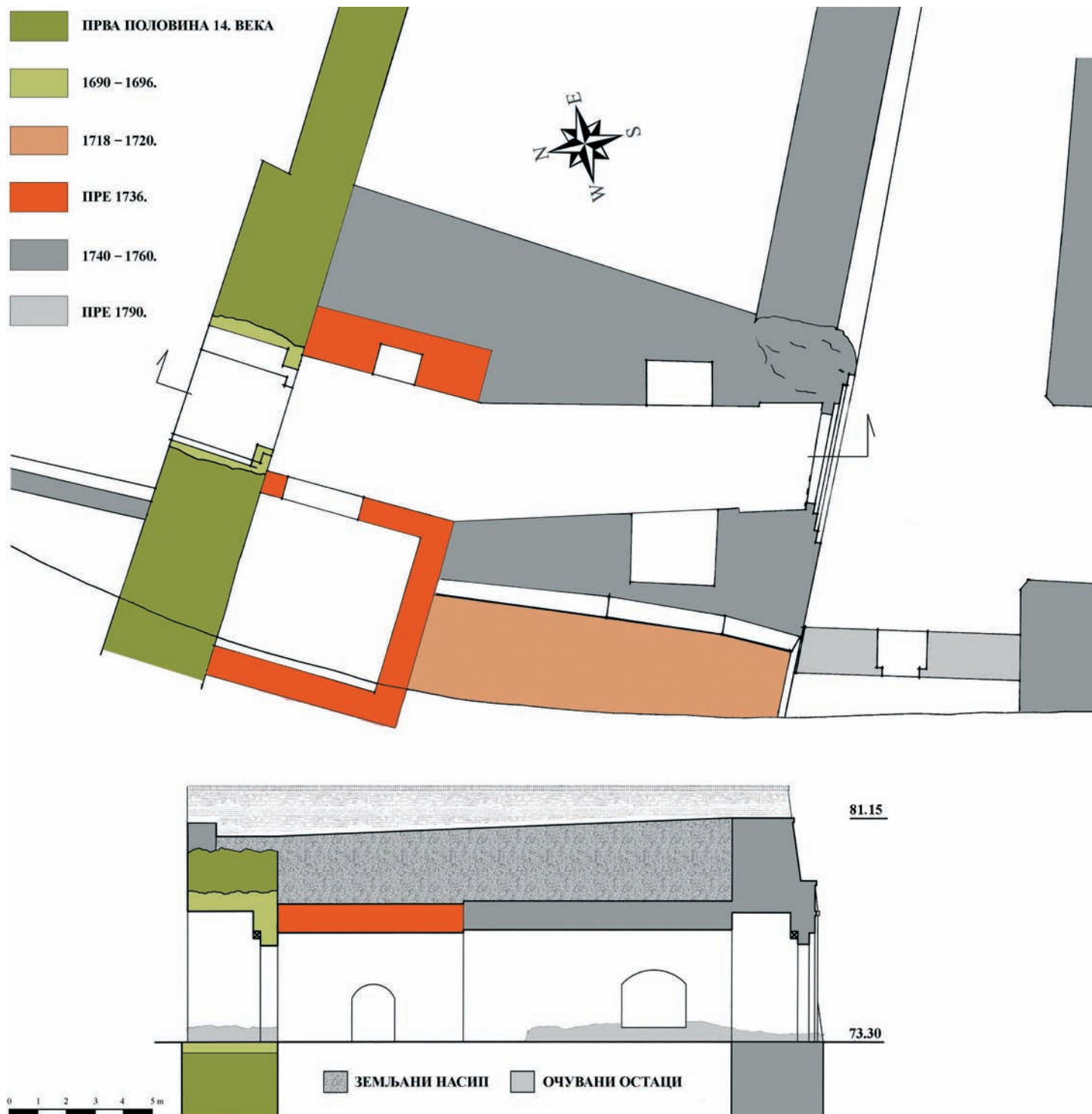
У оквиру даљих аустријских радова на реконструкцији Београдске тврђаве, простор старе Јужне капије Подграђа изгледа није био предвиђен за обимнију реконструкцију, будући да је био брањен новоизграђеним спољним фортификацијама и низом бастиона на Савској падини. Према подацима са већине планова из те епохе, могло се само закључити да је пред капијом био уређен водени ров, преко кога се прелазило дрвеним мостом. Међутим, на неким од детаљних планова Тврђаве с краја четврте деценије 18 века, односно раздобља непосредно пред аустријско напуштање Београда, а посебно на једном плану с приказом подземних конструкција и казаматираних просторија (сл. 5а),¹⁵ уочавају се извесни занимљиви детаљи. Тако је у структури раније подигнутог полубастиона приказана једна већа укопана, тј. подземна просторија, и друга слична, на правцу самог пролаза капије. Овај податак наводи на помисао да је, изгледа, у време завршних радова на реконструкцији Тврђаве било започето и ојачавање старије Сава капије, које је остало незавршено. Не би се могла искључити ни могућност да је део онога што претпостављамо да је било изграђено касније укључено у конструкцију нове турске капије.

После рушења аустријских спољних фортификација 1740. године, у току турске реконструкције Тврђаве

изграђене су нове фортификације поједностављеног плана. Том приликом, у подножју Савске падине, а на комуникацији према Доњем граду, подигнут је нови бастион са тзв. Мрачном капијом. У склопу нових бастионих фортификација, на овој падини посебно је утврђен пролаз према старој Јужној капији Подграђа. На простору некадашњег воденог рова који је засут, између старијег аустријског Приобалног полубастиона и новоподигнутих фортификација на Савској падини, изграђена је нова Сава капија, са спољним луком у оквиру куртине, која је била у равни са фасом Приобалног полубастиона и која се настављала даље на нове полубастионе Савске падине (сл. 9). Са своје предње стране, испод равни некадашњег прага, имала је косу ескарпу грађену опекама. Остаци ове ескарпе уочени су у једној мањој сонди, али су остали недовољно проучени, јер се истраживана површина није могла ширити услед непосредне близине савремене канализационе и водоводне инсталације. У бомбардовању 1944. године капија је у целини срушена. Преостали су трагови зидова њеног предњег дела у равни тла, док јој је северни део према бедуу Подграђа у целисти разорен. Према Савској падини остале су растресене аморфне зидне масе, а са супротне стране преостао је део темеља зидане конструкције с траговима сантрача, која је била прислоњена уз фланку затеченог Приобалног полубастиона. Ниво пролаза у капији био је у благом паду од улаза у Доњи град (стара Јужна капија Подграђа) на коти 73.60, ка њеном спољном порталу. Део калдрманог застора, који је откривен у пролазу капије, слегао се услед детонације око 0,50 m, будући да је лежао на старијем насутом рову.

Сава капија била је грађена у виду засведеног пролаза кроз бастиону трасу. У конструктивном склопу није се разликовала од осталих капија подигнутих током турске реконструкције. Њена конструкција наслањала

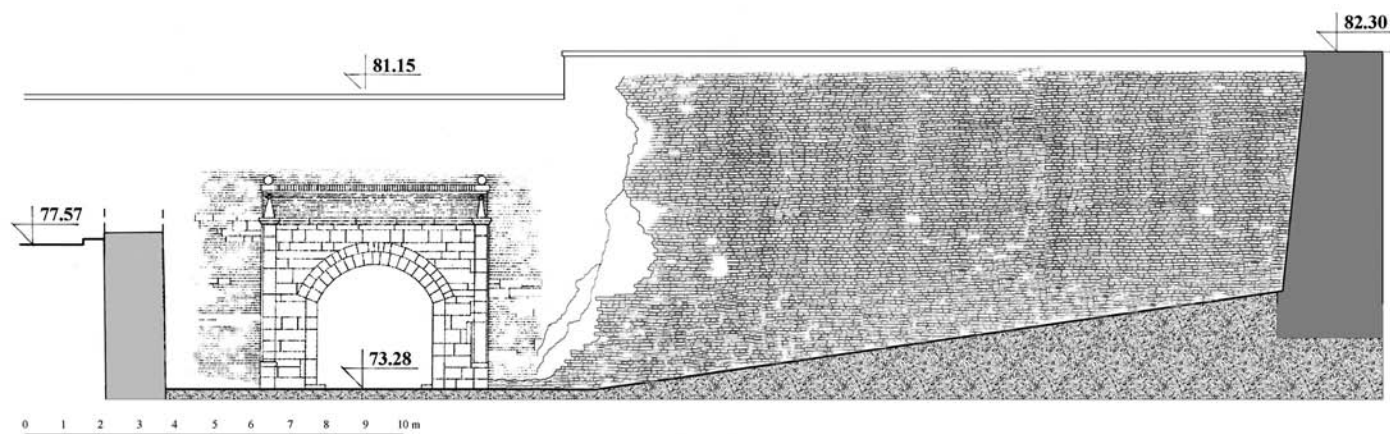
САВА КАПИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

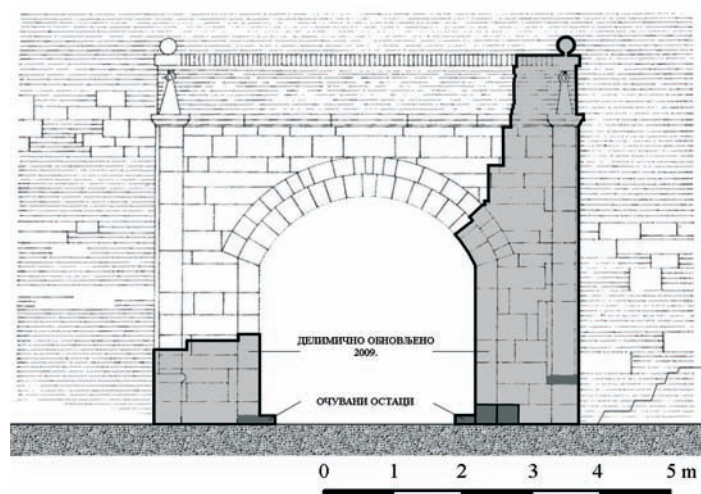
Сл. 8. Комплекс Сава капије, основа и подужни пресек – реституција са етапама грађења (P-1:200).

се на спољно лице Јужног бедема Подграђа, на правцу затечене Јужне капије, која је у целини уклопљена у њен састав, као унутрашња фасада према Доњем граду. Осовина пролаза новоизграђене капије подударна је са старијом капијом само једним делом, док даље, према спољном порталу, скреће благо ка југоистоку.

У предњем делу нове капије налазиле су се две мање бочне просторије од којих су откривени једва препознатљиви трагови. У задњем делу капије, уз некадашње спољно лице бедема Подграђа, налазила се једна већа бочна просторија од које сада готово да и нема препознатљивих трагова. О њеном положају и величини

Сл. 9. Комплекс Сава капије, фаса бастiona с порталом капије пре рушења 1944. године (P-1:200).

Сл. 10. Сава капија, изглед фасаде 1916. године са обновом 2009. године

може се првенствено судити на основу приказа на раније поменутом сутерен плану из 1790. године. Била је готово квадратне основе, површине око 25 m², и према главном делу капије имала је вероватно широки засведени пролаз. Приликом грађења ове бочне просторије, по свему судећи, порушен је део старије фланке, те би се аморфна зидна маса, која је на том месту откривена, највероватније могла протумачити као остатак бочног зида те просторије. Будући да се с положајем просторије подудару раније поменуто скретање осе капије, остаје отворена могућност да се тај сегмент Сава капије протумачи као део започете аустријске градње, као што смо то већ напред претпоставили. На то би указивало и нешто ниже теме свода у овом делу капије, што се јасно

уочава на поменутом пресеку из 1790. године. Нажалост, уместо претпоставки, поуздан закључак о овоме више се не може донети, пошто је управо тај сегмент капије у целости разорен 1944. године.

У предњем делу капије откривени остаци омогућавају да се се уочи основа пролаза, на чијим су бочним странама постојале две дубље нише, као и положај портала. Зидови овог дела капије у приземној зони били су грађени у мешовитом слогу камених тесаника и опека. Судећи на основу налаза из шута, овај део пролаза капије био је засведен полуобличастим сводом од опека. У бочним нишама налазили су се плићи сегментни лукови.

Портал капије, према сачуваном техничком снимку из 1916. године, био је грађен фино обрађеним тесаницима камена сложеним у редове. Бочне стране конструкције портала биле су наглашене уским пиластрима, док се над пролазом налазио сегментни лук. Сам оквир портала са довратницима био је за око 10 cm увучен у односу на фасадну раван. Профилисаним венцем, камени део фасаде био је издвојен од атике грађене искључиво у слогу опека (сл. 10).

На основу трагова поменуте ескарпе ниже прага Сава капије могло би се закључити да је првобитно било замишљено да се пред њом образује ров, али остаје нејасно да ли је та замисао била и остварена. Прикази овог комплекса на плановима из 1790. године не указују на такву могућност. Простор између фасе некадашњег Приобалног полубастиона и новог Бастиона Мрачне капије комуницирао је са скривеним путем између бастione трасе Приобалног бедема и њеног спољног бедема, те би се пре могло закључити да се од те идеје одустало још у току самог грађења Сава капије. У последњој фази фортификационих радова, у комплексу Сава капије тај простор био је преграђен једним зидом

САВА КАПИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

*Сл. 11. Сава капија
после делимичне обнове
2009. године*

*Сл. 12. Сава капија
после делимичне обнове
2009. године*

дебљине 1,60 m, у чијем се средишњем делу налазила потерна исте ширине. Овај зид, грађен у мешовитом слогу камених квадера и опека, а делом и само од опека, ослањао се с једне стране на фасу старог Приобалног полубастиона, а са друге на нови Бастион Мрачне капије. Приликом археолошких истраживања, откривен је делом обрушен, али се о његовом некадашњем изгледу може судити према приказу на раније поменутом пресеку из 1790. године. Ту се јасно уочава да је потерна била надвишена сегментним луком, док је с предње стране према реци имала архитравно завршен портал.

Изградња Сава капије, посматрана у целини са суседним фортификацијама на Савској падини, могла би се оквирно датовати у време турских радова на реконструкцији Тврђаве, у раздобље између 1740. и 1760. године, а доградња зида с потерном, односно преградња прилаза скривеном путу, изведена ради ефикасније одбране у случају напада са река, у осму или девету деценију 18. века, свакако пре 1790. године.

Током 19. и у првим деценијама 20. века, у комплексу Сава капије није било уочљивих грађевинских интервенција, осим можда обнова или измена калдрманог пута. У раздобљу после Првог светског рата, испод комуникације која је водила од Карађорђевог улице кроз Доњи град према Видин капији и даље улици Цара Душана, постављена је једна од главних водоводних линија. Цевовод пречника 300 mm укопан је кроз осу Сава капије на дубини од 0,80 m до 1 m. Тад су у знатној мери разрушени подземни остаци средњовековне Јужне капије, будући да је зидна маса на том месту прокопана у ширини од једног метра. Може се претпоставити да је тада у целости уништен праг ове старе капије. Након укопавања цевовода, у пролазу капије постављена је нова калдрма са ивичњацима, чији је један очувани део откривен приликом археолошких истраживања. Калдрма се првобитно налазила на коти око 73.80, али се услед експлозије 1944. године у целости слегла за 0,30 m до 0,80 m. Укопавање цевовода и постављање нове калдрме, чији су остаци откривени, може се оквирно датовати у време између 1925. и 1930. године.

Неколико година касније, комплекс Сава капије делом је оштећен приликом изградње Доњоградског булеvara. Поручени су грудобрани и топарнице, пошто је преко рубног дела капије и старог Приобалног полубастиона прешла нова комуникација. На правцу потерне, у преградном зиду према обали, изграђен је засведени пропуст испод новопросеченог булеvara. Ови радови извођени су 1935. године.

Као што је већ речено, приликом англо-америчког бомбардовања априла 1944. године порушена је Сава капија. Уништен је и део магистралног цевовода који

је био укопан кроз капију. Оштећени део обновљен је постављањем нових водоводних цеви истог пречника на помереној траси, и плиће укопаних у односу на некадашње. Нова траса укопана је кроз рушевине капије, чиме је делом порушена и последња преостала деоница бочног зида поменуте веће просторије у комплексу капије. Комуникација на том правцу остала је засута шумом и није обнављана, чиме је за више деценија била прекинута пешачка комуникација између Доњег града и савског дела вароши.

Могућности конзерваторско-рестаураторских интервенција

Након завршеног истраживања и увида у стање откривених остатака, јасно се може закључити да *обнова комплекса Сава капије у целини није више могућа*. На то наводе растресени и делом дислоцирани преостали архитектонски остаци и непостојање потребне документације о изгледу и конструктивном склопу овог комплекса пре рушења 1944. године. Могуће су делимичне реконструкције, у већој или мањој мери, сегмената овог комплекса насталог током више етапа грађења. При томе се као императив поставља обезбеђивање функционисања савремене инфраструктуре на овом простору и то: стабилност Доњоградског булеvara као важне транзитне комуникације, магистралног цевовода који се мора обезбедити на одређеној дубини и наставак обнове пешачке комуникације која повезује Доњи град преко Мрачне капије даље са Карађорђевог улицом. У том смислу, на основу расположивих података, била је могућа целовита реконструкција преградног зида скривеног пута с потерном, делимична реконструкција до коте Доњоградског булеvara фланке Приобалног полубастиона, делимична реконструкција сегмента бедема Подграђа на делу где залази под ову комуникацију, као и обнова сегмента унутрашње куртине бастионе трасе Приобалног бедема до равни првобитног завршног венца. Део на простору веће бочне просторије која се не може ни парцијално обновити могуће је решити савременим подзидом.¹⁶

У односу на целину некадашњег јужног улаза у Доњи град, од посебног значаја је делимична обнова Јужног бедема Подграђа као споменички највреднијег сегмента у комплексу Сава капије. Будући да су у том смислу могућности доста ограничене, услед чињенице да су преостали делови зидне масе померени од експлозија авионских бомби, конзерваторске интервенције мораће да се ограниче превасходно на археолошку презентацију. С обзиром на то да су код остатака Јужне капије Подграђа очувани трагови двеју грађевинских фаза, *сматрамо да би свакако требало презентовати*

остатке првобитне капије из четврте деценије 14. века, док би преостале минималне остатке Корнарове интервенције, будући да су документовани, требало уклонити.

Презентација откривених остатака саме Сава капије није могућа у целини, јер је већи део преосталих зидних маса растресен, утонуо, а делом и дислоциран. Сматрамо да би требало да се сачувају у затеченом стању и затрпају до некадашње коте пролаза, која

би уз мање корекције могла да буде и будући ниво обновљене пешачке стазе. Конзерваторски пројекат требало би да размотри могућност реплицирања и партерне презентације основе капије, као оквира будуће комуникације.¹⁷

*Док се овај рад налазио у припреми за штампу конзерваторско-рестаураторски радови у комплексу Сава капије су завршени.

НАПОМЕНЕ:

- 1] Планови из Ратног архива у Бечу: сиг. G I b 40–3 i G I b 44–3.
- 2] М. Вуловић, *Капије Београдске тврђаве*, Годишњак града Београда XIX, 1972, 169, Т. X.
- 3] G. Marjanović-Vujović, *Beogradska tvrđava, utvrđenje Zapadnog podgrađa*, Arheološki pregled, 14, Beograd, 1972, 139; Иста, *Beogradska tvrđava, Zapadno podgrađe i Donji grad*, Arheološki pregled, 15, 1973, 92–94.
- 4] Дежурства на ископавањима, прикупљање и уклањање откривених експлозивних средстава вршили су одговарајући стручњаци Министарства одбране.
- 5] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 2006, 34–35.
- 6] *Исто*, 76–84.
- 7] *Исто*, 79–80, сл. 34.
- 8] Истраживања под руководством В. Бикић, резултати нису објављени.
- 9] М. Поповић, *наведено дело*, 104.
- 10] Посебно детаљан приказ уочава се на плановима из Ратног архива у Бечу сиг. G I b 24 и Националне библиотеке у Паризу сиг.

Ge C 10350; планови репродуковани код: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 1982, сл. 6 и 7.

11] М. Поповић, *наведено дело*, 113, сл. 58.

12] М. Поповић, *Комплекс Сахат капије*, Наслеђе, VII, 2006, 25–28.

13] М. Поповић, *Краљ капија Београдске тврђаве*, Наслеђе, III, 2001, 15–19.

14] Ратни архив у Бечу, Alte Feldakten, Mem. 22/182, ст. 26–27, ad. 5–7.

15] Немачка државна библиотека у Берлину, сиг. S X 47083/19.

16] Ови хитни конзерваторско-рестаураторски радови обављени су убрзо по окончању археолошких истраживања, у другој половини 2007. и почетком 2008. године. Радове је финансирала Скупштина града Београда.

17] На основу ових методолошких поставки сачињен је крајем 2008. године конзерваторско-рестаураторски пројекат презентације остатака комплекса Сава капије (аутор арх. Радојка Божовић), чија се реализација очекује до краја 2009. године.

Summary: MARKO POPOVIĆ

THE SAVA GATE OF THE FORTRESS OF BELGRADE

The Sava Gate was a fortification system built in stages from the 1330s until the second half of the eighteenth century. It was situated on the main southern approach way to the Western Suburb (subsequent Lower Town), which ran along the Sava and led towards the western parts of the Balkans (fig. 1). A quite well preserved structural element of the Fortress until the Anglo-American air raids in 1944, the gate was completely destroyed by two or three direct hits. Its ruins were buried under a thick layer of demolition debris. The layer was levelled, and it was not until 2007 that archaeological excavation was undertaken.

The excavation has shown the severely ruined state of the gate (figs. 2–4). Nonetheless, from what has remained of it and the documentary sources (figs. 5–6) it is possible to reconstruct its former plan and to distinguish several building phases (fig. 8). The results obtained through comparative analysis of all available data are presented here in chronological order.

To the earliest archaeologically attested phase within the system of the later gate belong the recently discovered remains of the Southern Wall of the Western Suburb with traces of the Southern Gate (fig. 7). This wall ran down the Sava-facing slope from the Suburb's Tower VII to riverside corner Tower VI. The discovered portion of the wall with traces of

the gate, incorporated into the later Sava Gate, was heavily damaged in 1944 and was razed to what then was the ground level (73.50–73.70). The explosions caused its remaining lower sections to crack and pushed them 0.20m–0.60m towards the interior of the Suburb.

As earlier investigations have shown, the Suburb's Southern Wall with the abovementioned gate was built along with other defensive elements of this part of the fortification under King Stefan Dušan, most likely in the 1330s. No later medieval additions to the Southern Wall or reinforcement to the Gate have been observed.

In the next building phase which has been observable, the sides and vault of the old medieval gate were pulled down and a new gate was built with the passage enlarged to a width of about 4.20m. This undertaking may be ascribed to the construction works overseen by Andrea Cornaro in 1690–96.

The third phase would include the flank of a smaller demi-bastion which made part of the bastioned trace of the Lower Town's Riverside Wall. The demi-bastion was built on the site of former Tower VI soon after Austria took control over the city in 1717. Reliable information about the construction of this part of the fortification can be found in the report of 30 April 1721 that an imperial inspection commission sent from Belgrade to Vienna. It contains a detailed account of all construction works carried out from the Austrian takeover in 1717, and refers to this demi-bastion as already standing.

It seems that the old Southern Gate of the Suburb was not intended to undergo any significant reconstruction. During the closing stage of reconstruction works on the Fortress, however, the strengthening of the older Sava Gate did begin, but was never completed. It may be assumed that what was built then was later incorporated into the new Ottoman gate.

Following the demolition of the Austrian outer fortifications in 1740, the Ottomans built new defences following a simpler plan. The new Sava Gate was built in the form of a vaulted passage through the bastioned trace. In terms of structure, it did not differ from other Ottoman-built gates. It abutted the outer face of the Southern Wall of the Suburb on the axis of the existing Southern Gate which was entirely incorporated into it as its inner façade facing the Lower Town. The axis of the new gate's passageway coincided with that of the older gate only partially as it took a slight south-eastward turn towards the outer portal. In the front part of the new gate there were two smaller rooms, of which barely recognizable traces have survived. In the rear part of the gate, there was a larger room abutting the former outer face of the Suburb Wall. Although virtually no traces have survived of it, its position and size may be inferred from a souterrain plan of 1790 (fig. 5b). Given that the bend of the gate axis coincides with the position of this room, there is a possibility of interpreting this part of the Sava Gate as Austrian-built.

The portal of the Gate, to judge from a surviving draft made in 1916, was built with courses of finely dressed stone. Its sides were accentuated by slender pilasters, and the passage was spanned by a segmental arch. The frame receded about 10cm from the façade. A moulded cornice separated the stone-built façade from the brick-built attica (fig. 10).

The construction of the Sava Gate, viewed in the context of the surrounding fortifications on the Sava-facing slope, may be roughly dated to the period of Ottoman reconstruction works on the Fortress or to 1740–60. During the nineteenth century and early decades of the twentieth no observable interventions were made on the Sava Gate, except for the possible replacement or repair of the cobblestone pavement.

The state of the unearthed remains suggests that *full reconstruction of the Sava Gate system is no longer feasible*, to mention but the loosened and partly dislocated structural remains and lack of the necessary documentation on the appearance and structure of the gate system prior to its destruction in 1944. Only partial reconstructions of the gate system are possible. Especially important would be partial reconstruction of the Suburb's Southern Wall as the most valuable tangible heritage element of the Sava Gate system. Given that the 1944 bombing displaced the remaining portions of the wall mass, reconstruction possibilities are quite limited and the purpose of conservation works will have to be confined to enabling archaeological presentation.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Site plan of the Sava Gate system with part of the Western Suburb

Fig. 2 Sava Gate system with the Suburb's Wall in the foreground after the 2007 excavation

Fig. 3 Sava Gate system: South view after the 2007 excavation

Fig. 4 Sava Gate system: Plan of unearthed remains (scale 1:200)

Fig. 5 Sava Gate system with surrounding fortifications: a) detail of the Souterrain Plan of 1740; b) detail of the Souterrain Plan of 1790

Fig. 6 Sava Gate: Cross-section after the Souterrain Plan of 1790

Fig. 7 Suburb's Southern Wall: Excavated remains with partially reconstructed original appearance (scale 1:200)

Fig. 8 Sava Gate system: Reconstructed plan and longitudinal section with building phases (scale 1:200)

Fig. 9 Sava Gate system: Bastion face and gate prior to destruction in 1944 (scale 1:200)

Fig. 10 Sava Gate: Façade in 1916 after restoration in 2009

Fig. 11 Sava Gate after partial restoration in 2009

Fig. 12 Sava Gate after partial restoration in 2009